Нестор Гупан, Олена Пометун

Формування критичного мислення учнів у процесі навчання прав людини

Відомому американському мислителю Д. Дьюї належить твердження про те, що фундаментальна мета сучасної освіти полягає не у тім, щоб просто надавати учням чи студентам інформацію, а у тім, щоб у них розвивати критичний спосіб мислення. Освіта орієнтована на майбутнє, яке не може бути наперед визначеним. Отже, першочерговим є набуття умінь і навичок мислення, що дають змогу адекватно оцінювати нові обставини й формувати стратегію подолання проблем, які можуть виникнути. За часів інтенсивних соціальних змін, коли неможливо діяти без постійного пристосування до нових політичних, економічних та інших обставин, без ефективного розв'язання проблем, значна частина яких не передбачувана найактуальнішим стає розвиток критичного мислення. У цьому сенсі очевидна життєва необхідність розвитку критичного мислення як завдання вітчизняної освітньої системи. Тільки таким шляхом ми можемо думати про просування у напрямі відповідності вимогам світового інформаційного суспільства і розвитку власної демократичної держави.

Сучасна психологія трактує критичне мислення як таке, що сприяє формуванню здатності людини усвідомлювати власну позицію з того чи іншого питання, уміння знаходити нові ідеї, аналізувати ідеї та події і критично їх оцінювати. Критичне мислення виступає як нестандартне, що ґрунтується на можливості бачити і оцінювати альтернативи, пріоритети, визначати достовірність і доцільність фактів, явищ, подій. Це практичне мислення, яке за допомогою теоретичних знань дає можливість ухвалити необхідні рішення. Критичне мислення є способом корекції і ліквідації помилок в процесі власного мислення особи, яка перебуває в безперервному пошуку. Його складають уміння і навички аналізувати, синтезувати, порівнювати, поєднувати і співставляти факти, робити обґрунтовані висновки, оцінювати.

В основі критичного мислення лежить якнайглибша життєво-філософська ідея, коріння якої у тім, щоб розрізняти цінність інформації, тобто відокремлювати потрібну інформацію, від непотрібної. Воно спрямоване на обробку інформації через ефективні і методологічні прийоми та її оцінку щодо джерела, досвіду, спостереження, правильного міркування і зібраних даних. Воно не стоїть на місці, не зупиняється на досягнутому, а шукає нові можливості поміркувати і тому виходить за межі простого, звичайного мислення.

Конкретні інструментальні риси критичного мислення краще за все представити у порівнянні зі звичайним мисленням у вигляді таблиці [5, 11].

Порівняння ознак звичайного і критичного мислення

Критичне мислення	Звичайне мислення
Оцінювальна думка	**Здогадне припущення**
Зважена думка	**Перевага**
Класифікація	**Групування**
Допущення	**Вірування**
Логічне формулювання висновків	**Формулювання висновків**
Розуміння принципів	Об’єднання понять за асоціацією
Побудова гіпотези	Припущення (без достатніх підстав)
Пропозиція думок з аргументами	Пропозиція думок без аргументів
Формулювання думок на основі критеріїв	Формулювання думок без опори на критерії

Критичне мислення з навчальної точки зору можна визначити як тип мислення, що відрізняється зваженістю, логічністю і цілеспрямованістю, використанням таких когнітивних навиків і стратегій, що збільшують вірогідність отримання бажаного результату. Сьогодні є безліч теоретичних обґрунтувань та емпіричних підтверджень того, що когнітивні навички можна прищепити за допомогою спеціального навчання і що вони можуть бути застосовані в самих різних ситуаціях.

Очевидною є надзвичайна важливість того, щоб люди, які житимуть в XXI ст., уміли мислити критично. Завдання опанування навичок критичного мислення було визнане першочерговим в багатьох країнах світу. Проте дослідження показують, що лише 25 % студентів-першокурсників в нашій країні володіють навиками, необхідними для логічного мислення. Оскільки, до останнього часу критичне мислення та технології його розвитку в учнів значною мірою залишаються для науково-педагогічній громадськості України «білою плямою».

Зрозуміло, що розв’язання цієї нетривіальної задачі – поширення в українській середній і вищій школі технологій розвитку критичного мислення – може відбуватись лише поступово, не відкидаючи ані особливостей національної ментальності, ані педагогічних традиції національної системи освіти. Сьогодні недоречна якась чергова корінна ломка і силове впровадження нового. Набагато перспективнішою нам представляється поступова цілеспрямована робота, що має на меті перехід педагогів і тих, хто навчаються, до формування критичного мислення, насамперед через конкретний предметний зміст.

Зрозуміло, що навчальна програма з кожного предмету має свої особливості, пов'язані зі специфікою предмету, так само як є різними підручники, засоби навчання, вчителі, інтереси, здібності різних учнів. Однак існують навчальні процеси, що обумовлені внутрішньо притаманними будь-якій програмі можливостями, вони пов'язують шкільні предмети з розвитком мислення і з життям поза школою, підвищуючи таким чином рівень критичної рефлексії.

У педагогічній теорії не існує переліку кроків, які можуть автоматично забезпечити розвиток критичного мислення учнів. Проте існують педагогічні умови і підходи до навчання, що можуть зробити цей процес ефективним. Отже, щоб розвивати критичне мислення учнів, вчитель має:

1. Забезпечити час і можливості для практики критичного мислення.
2. Дозволяти учням міркувати.
3. Приймати різноманітні ідеї і думки.
4. Заохочувати активну участь учнів у навчальному процесі.
5. Гарантувати учням відкриту, сприятливу атмосферу без глузування.
6. Висловлювати, виявляти віру в здатність кожного учня прийняти критичне рішення.
7. Цінувати критичне мислення.

Цей перелік однозначно свідчить, що такі завдання ми можемо вирішувати тільки на уроках з тих предметів, програми яких не перевантажені навчальним змістом, орієнтовані на розвиток мислення і здібностей учнів.

Саме на реалізацію цих завдань значною мірою спрямовано запропонований у 2006 році курс за вибором «Права людини» для профільних класів навчальних закладів суспільно гуманітарного напряму. Курс розрахований на викладання в 10-тих або 11-тих класах профільних навчальних закладів і робіть можливим поглибити знання учнів з одного з найважливіших для життя в демократичному суспільстві аспектів правової науки – прав і свобод людини і громадянина і таким чином повноцінно завершити певну систему громадянської правової освіти школярів. Відповідно при розробці програми і навчально-методичних матеріалів для учнів і вчителів застосовані теоретико-методичні підходи, притаманні правознавчим курсам, та забезпечена відповідна наступність.

Посібник з курсу для учнів, перше видання якого вийшло у 2006 році під назвою «Твої і мої права» [5], друге – підготовлено видавництвом «Літера» до нового 2008/2009 навчального року під назвою «Права людини» [4], – містить розмаїття матеріалу – казки на тему прав людини, пізнавальні завдання, правові ситуації і задачі, словник термінів, біографічні дані відомих правозахисників, фрагменти і зразки юридичних документів, практичні поради,

довідкову інформація тощо. На цій основі на уроках систематично використовуються дискусії, рольові та ділові ігри, моделювання ситуацій, вирішення різноманітних проблем і задач, проектування, мозкові штурми, екскурсії, соціологічні опитування та ін.

Права людини в сучасному світі – це не просто актуальна тема для дискусій, це проблема, вирішення якої стоїть у центрі практичної діяльності міжнародного співтовариства. Людство, що пройшло крізь бійню двох світових воєн, безлічі кривавих локальних конфліктів, пережило жорстокі диктатури, дійшло висновку, що не може бути миру і злагоди на Землі, не може бути організованого, цивілізованого життя без поваги до людини, її прав, свобод і потреб. У Статуті Організації Об'єднаних Націй так і ставиться завдання цієї універсальної міжнародної установи: «Утвердити віру в основні права людини, в гідність і цінність людського життя, в рівноправність чоловіків і жінок, а також у рівність прав великих і малих націй...».

Знайомство з правами і свободами людини є основою для роздумів та дослідження учнями того, чи відповідаємо ми сьогодні міжнародним стандартам з прав людини, а також для спрямування енергії на прагнення реалізації та дотримання прав людини для всіх. Цей курс розраховано на активну позицію учнів у навчанні, в обговоренні нагальних проблем прав людини, а, отже, найменше спрямовано на заучування. Беручи участь в дискутуванні та дебатуванні з численних запропонованих питань, вони мають можливість сформувати своє ставлення до проблем реалізації прав людини в Україні, до держави як інституту правового захисту людини, до власних можливостей захистити свої власні права.

Особливу роль при вивченні курсу «Права людини» відіграють технології розвитку критичного мислення й інтерактивні методи навчання, оскільки не тільки зміст формує у молоді демократичні цінності, а й стиль навчання. Традиційно застосовувані методи, за яких учні лише сприймають знання, що їм передаються, здатні сформувати в учнів тільки визначений «заданий» тип подальших дій та поведінки, що перешкоджає можливості адаптування особистості у реаліях сучасного світу, що швидко змінюється.

Досвід роботи з розвитку критичного мислення дозволив сформулювати правила, які необхідно дотримуватись у навчанні:

– у роботу мають бути залучені більшою або меншою мірою всі учні. З цією метою корисно використовувати прийоми, що дозволяють включити всіх у процес обговорення;

– слід подумати про психологічну атмосферу в класі. Для цього корисні проведення «розвантажувальних» вправ, психологічних пауз, постійне

заохочення учнів за активну участь в роботі, надання їм можливостей для якомога більшої самореалізації;

– в класі не має бути більше 30 осіб. Тільки за цієї умови можлива продуктивна робота в групах. Дуже важливо, щоб кожен був почутий, щоб кожній групі була надана можливість виступити з проблеми;

– для школярів має бути створений максимальний фізичний комфорт. Столи краще поставити «ялинкою» або по групах, щоб кожен сидів впівоберта до вчителя і мав можливість спілкуватись у малій групі;

– на початку заняття варто обговорювати питання процедури і регламенту і намагатись не порушувати їх;

– об'єднання учнів у групи краще будувати на основі добровільності, але бажано прагнути, щоб групи були приблизно рівними за пізнавальними можливостями.

Як відомо, уроки формування критичного мислення, так само як й інтерактивні передбачають, що структура уроку складається з трьох основних частин [2, 30]:

вступної, завданням якої є мотивація навчальної діяльності учнів, актуалізація опорних знань і уявлень учнів та оголошення, представлення теми та очікуваних навчальних результатів. Тут треба пробудити в учнів інтерес до нової теми, привернути увагу, захопити, налаштувати на плідну роботу. Активізувати школярів на осмислений пошук відповідей на поставлені запитання. В цій частині також йде збір інформації до вивчення нової теми. Ми шукаємо її в тих знаннях і уявленнях учнів, що в них вже є;

основної, яка передбачає опанування учнями новим змістом. Мета її – залучити у вивчення нового. Учень має поставити для себе запитання з даної теми і вміти знайти сам для себе відповіді, встановити зв'язок між старим і новим, усвідомити сенс, висловити свою думку. Учні знайомляться з новою інформацією, працюючи з підручником і додатковою літературою. Створюються умови для самостійного отримання знань через індивідуальну роботу, роботу в парах і групову роботу;

підсумкової, коли засвоєне систематизується і узагальнюється, відбувається рефлексія процесу навчання і оцінювання результатів уроку. Рефлексія – це форма теоретичної діяльності людини, направлена на осмислення своїх власних дій та їх законів. На даному етапі йде роздум, самопізнання, оцінка з точки зору критичного мислення. Йде перехід старих знань в нові та збільшення, приріст обсягу знань. Здобуті знання при спільній роботі стають надбанням кожного учня в класі [2, 29].

Структура подачі навчальної інформації та методичний апарат посібника «Права людини» [4] орієнтований саме на таку структуру уроку.

Кожна з тем курсу розпочинається казкою про Державу та Маленьку людину (так відображено основний зміст поняття «права людини», який реалізується у відносинах між державою і громадянином). Кожна з казок пов'язана зі змістом теми та відповідним завданням. Цей матеріал опрацьовується у вступній частині уроку. Обговорення казки дозволяє виконати як завдання мотивації учнів на вивчення матеріалу, так і актуалізації їх попередніх знань і уявлень. Наприклад, у темі 2. «Розвиток уявлень про права і свободи людини в історії людства» учням пропонується така казка:

«Маленька людина мала двох чудових друзів – чоловічка-художника та студента в окулярах, які захоплювалися археологією. Якось улітку запросили друзі маленьку людину долучитися до археологічної експедиції, що досліджувала залишки старовинного замку. Маленька людина із великим задоволенням прийняла запрошення друзів, спакувала заплічника, взяла великого капелюха, свого маленького песика і вирушила до друзів.

Надзвичайно цікаво було маленькій людині з-поміж археологів. Та й кожен день приносив нові несподівані знахідки. Якось, розкопуючи якесь приміщення, чоловічок-художник та студент в окулярах знайшли старовинну скриню, в якій під пилом століть лежало усяке начиння. Покликали вони маленьку людину, щоб показати свою знахідку. І вже втрьох обережно почали виймати зі скрині речі: кухлі, прикраси, мисливського ножа, залишки одягу. А під усім цим знайшли й декілька сувоїв. Розгорнули один з них. Маленька людина поглянула на текст й зраділа – вона може його прочитати!

Усю ніч при свічках сиділи друзі над старовинними текстами: обмеження влади князя, гарантування приватної власності, неможливість покарання без вини… Як багато цікавого розповіли старовинні сувої друзям!

На ранок зібралася маленька людина до Великого міста – взяла заплічника, песика і капелюха, та й рушила у дорогу. У Великому місті маленька людина пішла до Держави. «Послухай-но, Державо, – мовила маленька людина, – ще в старовинні часи наші предки мали чимало прав, а влада правителя була значно обмежена. Ти ж така сучасна й амбіційна, а відстаєш від своєї древньої пращурки!». Й розгорнула маленька людина сувої. Засоромилася держава – ще б пак – тоді люди не мали таких технічних досягнень, а вже мали достатньо багато прав.

По спливу часу видала Держава новий закон, в якому розширила коло прав маленької людини, студента в окулярах, чоловічка-художника, і всіх інших своїх громадян – щоб несоромно було перед пращурами. А маленька

людина переписала цей закон на цупкий папір й заховала у свою маленьку скриню – може і її колись знайдуть археологи?»

Як завдання до неї учням пропонується висловити у загальному колі, які почуття, думки викликала у них ця казка. Від уроку до уроку вже в цій частині завдання учнів ускладнюються, від достатньо простих на перших уроках:

- *Прочитайте казку і визначить, якою, на вашу думку, є мораль цієї казки*
- *Прочитайте казку і поставте до її змісту декілька питань. Запропонуйте присутнім дати відповіді на ці питання*

до достатньо складних на останніх:

- *Прочитайте казку і поставте до її змісту декілька питань. Оберіть серед однокласників за бажанням автора казки і запропонуйте йому дати відповіді на ваші питання. Дайте змогу декільком учням побути в ролі автора*
- *Прочитайте казку. Визначте позиції героїв та оберіть одну з них. Поставте іншій стороні запитання. Дайте відповіді на запитання свого опонента*

Основна частина уроку передбачає тільки самостійне читання учнями основного інформаційного тексту посібника з використанням методів (стратегій) розвитку критичного мислення [1]. Ці методи так само розташовані послідовно, від простих до більш складних. Серед пропонованих стратегій: «Щоденник розвитку ідей», «Читання в парах», «Читання з позначками» тощо. Кожен з методів ґрунтовно, у вигляді покрокової інструкції-алгоритму, описаний у додатках до посібника, наприклад:

«Щоденник розвитку ідей»

Ця стратегія дозволяє зафіксувати те, як розвивалось ваше розуміння написаного автором у тексті.

Прочитайте індивідуально або вголос назву та перший абзац тексту. Запишіть два положення, які ви вже знаєте з цієї теми, та хоча б два питання, відповіді на які ви сподіваєтеся знайти у ньому.

Продовжить читання тексту. Коли ви знайдете відповіді на свої питання, запишіть їх. Крім того, під час читання знайдіть в тексті принаймні 2-3 ідеї, положення, які ви не очікували зустріти або ті, які здалися вам найбільш цікавими. Запишіть їх».

Тексти параграфів посібника спеціально пристосовані для такої діяльності учнів – вони невеликі за обсягом (обсяг тексту відповідає середній швидкості читання тексту учнями такого віку), доступні, розбиті на пункти та короткі абзаці. Всі нові поняття, терміни виділені шрифтом. Досвід використання посібника значною кількістю вчителів свідчить, що більшість учнів профільних класів виконує ці завдання з високою ефективністю.

Виконання завдань основної частини уроку забезпечує можливість роботи учнів в останній – найбільш важливій частині уроку – узагальненні та рефлексії знань. Для організації роботи учнів у цій частині уроку посібник пропонує спеціальну рубрику «Питання для обговорення, дискусії та дебатування». Вона містить, як правило 4-6 завдань, серед яких 2-3 є більш складними і можуть виконуватись за вибором окремих учнів. Всі завдання передбачають обов'язкове інтерактивне спілкування учнів або у вигляді обміну результатами роботи або обміну думками, дискусії. Наприклад:

1) *Оберіть з тексту 1-2 висловлювання. прочитайте їх і спробуйте визначити, в якому столітті (в яку історичну добу) вони написані. Свою позицію доведіть, використовуючи метод «Прес».*
2) *Поясніть кожне положення Декларації незалежності США, передаючи уявний мікрофон** один одному. З кожного положення може висловлюватись по півхвилини 2-3 особи протягом доти, доки його смисл не буде зрозумілим усіх.*
3) *Прочитайте наведені вислови. Проаналізуйте розуміння прав людини в кожному з них та порівняйте їх між собою. Поміркуйте: чи може існувати однакове для всіх людей і народів – хоча б де і коли вони не проживали – розуміння прав людини? Свою відповідь обґрунтуйте, використовуючи наведені висловлювання.*

Об'єднайтеся в 4-6 малих груп. Хай половина груп займе стверджувальну позицію щодо основного питання, а інші – протилежну. Опрацюйте текст, підібравши аргументи на захист заданої вашій групі позиції. Проведіть дебатування за питанням.

4) *Обговоріть текст в малих групах. Прийміть рішення щодо наведених запитань. Продумайте, як ви будете аргументувати це рішення. Підготуйте від кожної групи коротку публічну промову (до 2 хвилин), що пояснює ваше рішення. Оберіть демократичним шляхом (голосування тощо) найкраще, з вашої точки, зору рішення.*

Одне-два останніх завдання до теми є заключними – такими, які дозволяють учням висловити своє ставлення до матеріалу, що вивчався. Наприклад: *«Визначить свою думку щодо загальної проблеми уроку «Чому основу уявлень про права людини склали природні права і чи є це поняття актуальним сьогодні?» і проведіть коротке аргументоване обговорення її у загальному колі».*

Наприкінці кожного розділу у посібнику вміщено завдання, які дозволять узагальнити та оцінити знання і уміння учнів за розділом. Такі завдання (5-6 до кожного розділу) представлені у комплексному вигляді. Кожне із завдань містить матеріал, що дозволяє перевірити засвоєння тем розділу і оцінюватимуться таким чином: І рівень – 1 бал; ІІ рівень – 3 бали; ІІІ

рівень – 4 бали; IV рівень – 4 бали. Максимальна кількість балів за кожне завдання – 12. Це дозволяє вчителю і учням мати чіткі критерії оцінювання результатів діяльності. Наприклад, наведемо два із завдань до розділу І « Права людини: від витоків до сьогодення».

Завдання 1.

Мабуть, ви часто чуєте: «Немає прав без обов'язків, а обов'язків без прав». *Висловіть свої міркування щодо цього висловлювання, послідовно виконуючи завдання:*

І рівень: про які ключові поняття йдеться у висловлюванні (перелічить); випишіть їх визначення з тексту посібника;

ІІ рівень: поясніть ключові поняття, навівши приклади прав і обов'язків з вашого власного життя та життя членів вашої родини;

ІІІ рівень: охарактеризуйте зв'язок між правами і обов'язками;

IV рівень: дайте власну оцінку змісту висловлювання. Наведіть два-три аргументи на користь своєї позиції.

Завдання 2.

Джон Локк природними вважав три права людини: право на життя; право на свободу; право на власність.

Дайте оцінку цього переліку прав, послідовно виконуючи завдання:

І рівень: про яке ключове поняття йдеться у висловлюванні; випишіть його визначення з тексту посібника;

ІІ рівень: опишіть прояви трьох природних (за Дж. Локком) прав людини у вашому житті;

ІІІ рівень: сформулюйте та поясніть ознаки природних прав людини;

IV рівень: визначте та аргументуйте свою позицію з питань: чи є достатнім такий перелік природних прав? Чи потребує він доповнення? Якщо так, то якого саме?» [4]

Наведені приклади наочно демонструють, що уроки з курсу передбачають поєднання розвитку критичного мислення з інтерактивною технологією навчання. І це абсолютно зрозуміло, оскільки між інтерактивним навчанням і розвитком мислення учнів, зокрема критичного, існує нерозривний взаємозв'язок. Як відомо, основна ознака інтерактивного

навчання – це багатостороння комунікація, що організується у процесі навчання. У такій комунікації, взаємодії беруть участь одночасно ВСІ учні класу. Роль вчителя полягає в організації, модерації та фасилітації цього процесу комунікації. Інтерактивні технології по суті є складними способами організації такої взаємодії у процесі виконання учнями того чи іншого навчального завдання. Навчальне завдання, що дозволяє організувати таку взаємодію, має бути «відкритим», тобто передбачати можливість спілкування учнів одне з одним у процесі його колективного виконання. Причому це має бути не просто участь кожного з учнів у колективній діяльності, але й колективно розподілена діяльність, що передбачає колективно отриманий результат. Інакше говорячи, учні, наприклад, мають обговорити навчальну проблему (проблемне питання, що не має однозначної відповіді) в малій групі, висловити кожен свою версію її розв'язання, синтезувати ці версії у груповому варіанті вирішення, презентувати свою думку класові й мати можливість порівняти її з думками інших, доповнюючи та корегуючи свій варіант відповіді. У процесі такої роботи вони «приречені» на виконання мисленнєвих операцій вищого рівня: аналізу, синтезу, порівняння, оцінки тощо, які й є притаманними критичному мисленню.

Саме тому, часто пусковим моментом інтерактивної взаємодії буде один з прийомів, методів (зарубіжні автори називають це стратегіями) розвитку критичного мислення. Наприклад, відомі інтерактивні технології опрацювання дискусійних питань [2, 65-72], від самих простих до самих складних, побудовані на цьому: постановці проблеми перед учнями (або її формулюванні самими дітьми), її аналізі, обговоренні версій її розв'язання, синтезі, оцінці, пошуку аргументів для публічного захисту своєї позиції в усній чи письмовій формі, виборі способу дій на основі мисленнєвої діяльності.

З іншого боку, хоча процес мислення, зокрема й критичного, є індивідуальною справою. Проте оскільки результати його будуть різними у різних учнів, вони потребують порівняння, перевірки, корегування тощо у процесі інтерактивного спілкування. Презентація результатів мисленнєвої діяльності учнями одне одному в парі та групі перед тим, як винести це на «суд» вчителя і всього класу, крім іншого, надає учням можливість уникнути моральних травм, створює більш безпечний простір для навчання. Тому значна кількість стратегій розвитку критичного мислення учнів передбачає, як один з етапів, обов'язкову організацію того чи іншого типу інтерактивної взаємодії.

Отже можна сказати, що інтерактивна взаємодія у даному випадку може розглядатись як певна форма, зовнішня оболонка організації процесів індивідуального, групового та колективного мислення учнів і вільного, швидкого, комфортного переходу учнів від однієї діяльності до іншої.

Таким чином, завершуючи зазначимо, що курс за вибором «Права людини» є в українській освіті першою спробою системно запровадити розвиток критичного мислення в навчальний процес. Посібник, який представляємо зараз, значною мірою побудований на аналізі зарубіжних досліджень та зарубіжного досвіду у цій сфері, проте містить і елементи вже адаптованого авторами до українських умов власного досвіду роботи з розвитку критичного мислення учнів.

З іншого боку, викладання окремих предметів, насамперед гуманітарних, надає широкі можливості для імплементації технологій і методів розвитку критичного мислення у зміст традиційних шкільних предметів, причому починаючи з початкової школи.

У рамках такого підходу вже починають формуватись моделі та пропозиції, що дозволяють поставити критичне мислення у центр навчального процесу.

Коли такий підхід моделюється і реалізується вчителем – професіоналом, ми маємо початок школи дійсно орієнтованої на розвиток дитини. Звичайно, як і будь-яка інновація в освіті, процес асиміляції критичного мислення на українському ґрунті буде успішним тільки якщо ми не будемо абсолютизувати його та розглядати у відриві від інших теорій навчання, спрямованих на розвиток особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кроуфорд А., Саул Е.В., Метьюз С., Макінстер Д. Технології розвитку критичного мислення учнів. – Київ: Плеяди, 2007.
2. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К., 2008.
3. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: наук.метод. посібник. – К.: Видавництво А.С.К., 2003.
4. Пометун О., Ремех Т. Права людини. – Посібник для учнів 10(11) класу. – К.: Літера, 2008.
5. Пометун О., Ремех Т. Ти і твої права. – Посібник для учнів 10-го класу профільної школи. – К., 2006.
6. Lipman, M. (1988). Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*. (46), 38-43.